

ПОЯВА РОСІЙСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПРОШАРКУ В СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ ПРАБОРЕЖНОЇ УКРАЇНИ У XIX ст.

Тарасов Євгеній,

здобувач вищої освіти другого рівня
факультету соціо-психологічної
діяльності, реабілітації та професійної освіти
НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»
e-mail: emty29@gmail.com

Науковий керівник: **Скрипник Анатолій,**

доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри інклюзивної освіти,
реабілітації та гуманітарних наук
НРЗВО «Кам'янець-Подільський державний інститут»

Мілітаристська сутність Російської імперії, політичним змістом якої протягом XVIII–XIX ст. були майже безперервні наступальні війни, втілювалася за допомогою досить ефективної регулярної армії. Цей державний інститут, подібно ненажерливій істоті, постійно вимагав нових людських ресурсів, поповнюючись черговими або позачерговими рекрутськими наборами до регулярних армійських полків. З плином часу особовий склад виснажувався фізично і морально, вимагав заміни на більш молодий і здоровий контингент. Відомо, що ставлення до солдатів в європейських арміях того часу як до живих бездумним механізмам не передбачало комплексного соціального піклування або опіки з боку держави. Російська не була винятком. Нездатних нести військову службу через старість і погане здоров'я відправляли у відставку «на власний прожиток», як відпрацьований матеріал.

З кінця XVIII ст. в російській державі поступово починає формуватися новий прошарок суспільства з яскраво вираженими військовими ознаками, що представляв собою принципово інше соціально-демографічне явище зі всіма атрибутами і передумовами розвитку в перспективі як окрема каста або група жителів імперії. Відправною точкою служив той факт, що рекрути, потрапляючи до збройних сил, майже відразу ж втрачали свої старі соціальні зв'язки, і з часом потроху усвідомлювали себе представниками іншої спільності, поступово адаптуючись до нових реалій і поширюючи свій статус у майбутньому на власні сім'ї. Держава зробила все необхідне для того, щоб військова служба для цього стану стала довічною і спадковою, разом з тим, у вигляді заохочення звільняючи його представників від сплати всіх державних податків і виконання численних повинностей.

На момент повного приєднання земель Правобережної України, служба в російській армії була довічною. З 1793 р. її обмежили 25 роками, як й в європейських арміях, а з 1834 р. – 20 роками для музикантів, солдатів-євреїв і солдатських дітей, більшість стройових солдатів «служило під прапорами» 15 років, а весь інший час, до 25-річчя, перебували у безстроковій відпустці [1, с. 347].

Існувала логічна закономірність і взаємозалежність між експансіоністським просуванням московської імперії зі сходу на захід і південь, в якості історичної першопричини; і насильницьким становленням нових суспільних реалій і форм – як похідного результату. Є підстави вважати, що на цих територіях в досліджуваний хронологічний період такого поширеного соціального явища, як літні і хворі відставні російські солдати майже не спостерігалось. Військо Речі Посполитої в кінці XVIII ст. не було регулярним, а його ядро становили підрозділи, сформовані за територіальним принципом «народових бригад». Нечисленні професійні ветерани за свої заслуги, як правило, облаштовувалися в сільській місцевості як вільні селяни або дрібна шляхта. Тільки з приходом і розповсюдженням великих мас російських військових поступово почало зароджуватися і розвиватися таке суспільне явище, як відставні солдати, які з часом все більше впливали на соціально-економічні та політичні реалії в регіоні.

Після укладення Кайнарджийського миру з Оттоманською Портою Катерина II у своєму маніфесті від 2 вересня 1793 р. наказала розпочати демобілізацію літніх і хворих солдатів з бойових полків [2, с. 459]. Однак, загальна політична нестабільність на території Правобережної України, польське повстання на чолі з Т. Костюшком (1794) і третій розділ Польщі (1795 р.) не давали підстав для масового звільнення ветеранів. Це могло б негативно позначитися на боєздатності більшої частини полків. Тільки через два роки, у жовтні 1795 року Військова колегія видала указ про «Порядок відставки від служби військових нижніх чинів». Таких військових розділили на дві категорії: ті, хто не придатний до служби за станом здоров'я і віком; і ті, хто вислужив свої довгі 25 років. Для перших підставою для звільнення могли стати особисті огляди генералів і медичних чинів, які звільняли від служби «тих, хто має хворобливі напади, старі роками і не здатні до польової служби». Їх відправляли дослужувати у гарнізонні батальйони. Друга категорія мала вибір: солдат, що мають родичів, які погодились утримувати їх до смерті, відправляли з належними документами до місця проживання; а тих, кому нікуди йти – до гарнізонних батальйонів та інвалідних команд [3, с. 811]. Вважаємо, що саме з цього часу почав зароджуватися новий соціальний шар в населених пунктах краю, який поступово зростає і зміцнювався протягом наступних десятиліть, але довгий час не мав серйозного впливу на соціальні реалії.

Починалося з невеликих груп відставних солдатів, що оселялися, як правило, у містах; там їм легше було прожити, швидше знайти роботу і в перспективі обзавестися сім'єю. Так в одному з «Описів» жителів Кам'янця-Подільського, датованого 1795 р., повідомляється про те, що в місті налічувалося 68 осіб осілих військових [4, с. 93–104]. Крім польських відставників, серед них могли бути ветерани російських частин, що перебували на той час в самому місті та його околицях: Новоингенмарландский, Володимирський, Чернігівський мушкетерські полки і два батальйони з Єгерського корпусу. Підставою для умовного, можливо, нерівномірного розподілу цієї категорії жителів міста служить той факт, що на 1793 р. тодішній польський гарнізон налічував майже 5 тисяч солдатів і офіцерів. Логічно припустити, що частина з них після капітуляції і розформування залишилася в місті. Схожу ситуацію можна було спостерігати і в інших населених пунктах краю, особливо вздовж старого російсько-польського кордону. Наприклад, в таких маленьких містечках, як Кременець, офіційно на 1798 рік налічувалося ні багато, ні мало 840 осіб відставників [5, с. 13]. Ймовірно, більшість з них були солдатами, а потім й відставниками збройних сил польської держави, що записані в офіційні звіти як одна з категорій з загальної кількості жителів. Тому, вважати точними і остаточними наведені вище цифри, ніби відображають суто російський військовий елемент, не варто.

З початком правління Олександра I, в березні 1802 р. вийшов указ, згідно з яким бажачі відставні солдати могли звільнитися з інвалідних команд і оселитися у поміщиків на батьківщині або у своїх родичів з їх письмової згоди і гарантіями належного облаштування, «харчування і повного утримання до смерті». Для цього вони повинні були надіслати письмове підтвердження на адресу губернського правління, а чиновники передавали його командирі команди як дозвіл на звільнення з паспортом [6, с. 69].

Продовження процесу наповнення території регіону відставниками почався тільки з 20-х роках ХІХ ст. У вересні 1820 р. вийшов сенатський указ про «Відставку нижніх військових чинів, які вислужили встановлені строки», тобто 25 років в армії і 22 роки у гвардії. Були введені нові зразки відпускних паспортів, які мали три форми залежно від станової приналежності солдата. «Форма 1» видавалася «зарахованим до рекрутів міщанам і людям казенного відомства, солдатським і піддячим дітям, церковникам і селянам, відпущеним поміщиками на волю», які в перспективі повинні були проживати у великих населених пунктах і в повітових містах і містечках. Найпоширеніша, зважаючи на переважно селянське комплектування російської армії, «Форма 2» видавалася всім, хто був на військовій службі «з поміщицьких селян і дворових людей», вони повинні були повернутися до хліборобської праці. І «Форма 3» – видавалася вихідцям з «орних солдатських дітей», які після 15 років

служби повинні були повернутися на свої місця проживання до 15 червня 1831 р. До кожного з таких паспортів додавався повний послужний список власника з відмітками про місце служби, нагороди, описом зовнішності (фотографій ще не існувало – А. С.), віку, сімейного стану, а також обов'язків та прав відпусника. Йому казали «...поводити себе чемно і доброзичливо, одягатися акуратно, бороду голити, по світу не ходити, від протиправних вчинків утримуватися ... і підкорятися Начальству...» [7, с. 445–449].

Звільнялися ветерани обов'язково у військових мундирах, вихід за межі полку в цивільному одязі був заборонений особисто царем Миколою I [8, с. 58]. У вересні 1832 р. вийшов указ щодо звільнених солдатів за віком, неміччю і каліцтвам, які були неспроможні прогодувати себе на час прямування до місця проживання. Військовий міністр наказав відправляти цих бідолах з конвоями Внутрішньої варти, тобто разом із злочинцями, але з поліпшеним харчуванням на кошти Провіантського департаменту зі сплатою обивателям кормових грошей [9, с. 597].

Після поразки у російсько-турецькій війні 1828–1829 рр. Микола I вирішив скоротити армію шляхом надання відставок старим солдатам. Враховуючи їх участь у воєнних баталіях, обґрунтовуючи це рішення мужністю і героїзмом, продемонстрованому полками на Балканах, він наказав звільняти нижніх чинів що прослужили у гвардії 20 років, а в інших родах військ – 22 роки, у відставку. Це були солдати, що служили в полках і дивізіях 2-го, 3-го і 4-го піхотних корпусів. Саме їх виводили на відпочинок і переформування на територію Правобережної України. В руслі тогочасної державної політики щодо створення і розвитку військових поселень планувалося облаштувати прикордонні населені пункти по річці Дністер в Бессарабії і Подільської губернії і населити їх відставними нижніми чинами [10, с. 45]. Таким чином, в майбутньому це б допомогло вирішити два важливі завдання: по-перше, створити з військових поселень надійний захист південно-західних кордонів імперії, а по-друге, мати біля цих меж завжди готові до виступу частини. Однак, у цьому випадку військовослужбовці звільнялися не в остаточну відставку, а у відпустку на 5 років, і тільки після закінчення цього строку остаточно звільнялися від служби, як тоді говорили, «в чисту відставку». Крім того, сам термін «безстрокова відпустка» не вважався абсолютним поняттям, тобто таке звільнення передбачало при необхідності ймовірність призову солдата в будь-який момент в армію [11, с. 757].

Саме з цього часу в населених пунктах Правобережної України стало з'являтися все більше відставних, а потім і безтерміново-відпускних солдат. Одні з них – місцеві жителі, які поверталися після 20-річної служби в рідні краї, інші – ті, які вирішили не повертатися в рідні краї, а залишатися там, де стояли їхні полки. Якщо припустити, що старий солдат

звільняється в 1834–1837 рр., після визначеного законами терміну, то логічно допустити, що він потрапив в армію рекрутом ще на початку XIX ст., під час форсованого збільшення чисельності збройних сил для боротьби з Наполеоном. За статистичними підрахунками, на 1836 рік по всій Російській імперії статус відставного солдата мали 120852 особи чоловічої статі, тобто це власне самі солдати-ветерани, і 192147 членів їх сімей жіночої статі [12, с. 55].

На середину XIX ст. позначилися райони найбільшої концентрації військового прошарку у Російській імперії. Головною причиною було розташування регулярних військ у стратегічних пунктах, що створювало скупчення звільнених військовослужбовців. З урахуванням військових поселень і кількістю рекрутських наборів за три десятиліття XIX століття чимала частка припадає на територію Київського генерал-губернаторства, зокрема, на Київську і Подільську губернії. Тобто, з 20-х рр. виникла тенденція не тільки появи, але й неухильного зростання представників цього стану на території краю, кількість якої до початку 40-х рр. досягла майже 1,5 % від загальної кількості відставників по всій державі [13, с. 164].

З кінця 30-х років XIX ст. відставні і відпускні солдати стали несподіваним джерелом поповнення кадрових складів інших силових установ окружного та місцевого рівня. У «Губернських відомостях» Волинської та Подільської губерній у серпні 1838 року з'явилися оголошення «Про виклик відставних і перебуваючих у безстрокових відпустках нижніх військових чинів для заповнення місць у Прикордонній варті». Начальник Скулянського митного округу повідомляв, що з причини великого некомплекту стражників – близько 40 осіб – дозволено набрати охочих з солдатів, крім «...калік і немічних». Передбачалося укладення «підписки» (офіційного контракту – А. С.) терміном на два роки на посади кінних об'їждчиків або піших стражників з забезпеченням одностроями, зброєю і грошима. «Прикордонники зобов'язані стояти на постах біля кордону і захищати її від таємних перетинів і передач, а за всі затримані товари і втікачів – отримувати грошові винагороди» [14, с. 4].

З лютого 1839 р. було дозволено комплектувати Лісову службу нижніми чинами, які перебували у безстрокових відпустках. Вчорашні солдати із задоволенням йшли на таку роботу в якості об'їждчиків і лісових сторожів, а Лісовий і Межовий інститути ліквідували брак кадрів. Вимагалось лише письмове підтвердження місцевого начальства про «благонадійність нижнього чину» [15, с. 4]. Такі працівники звільнялися від обов'язкової присутності на періодичних військових зборах та оглядах, «[...] з причини ймовірних збитків завданих лісам під час їх відсутності» [16, с. 127]. З 1840 р. в повітах губерній при Земських судах і Станових квартирах сформували Розсильні команди, де відставні і безтерміново-відпускні солдати використовувалися в якості кур'єрів,

супроводжуючих та конвойних. Однак, під час перевірки цих підрозділів у лютому 1842 р. за наказом київського генерал-губернатора майором Сальтисоном в Подільській і Волинській губерніях виявили не зовсім належний стан забезпечення та оснащення службовців всім необхідним, крім Проскурівської команди [17, арк. 2-2зв; 41-41зв]. Сама служба в таких командах була далеко не безпечною. Пристав 2-го стану Ковельського повіту Волинської губернії за наказом станового пристава в лютому 1843 р. відправив двох своїх помічників з числа безстроково відпущених солдатів до поміщика Т. Хойнацького з повідомленням про виплату до скарбниці недоїмок. Той у відповідь жорстоко їх побив при виконанні службових обов'язків, що і засвідчив повітовий лікар.

Відставні солдати зі своїми сім'ями селились в губернських і повітових містах краю, де вони розраховували знайти засоби для прожитку. Саме там їх із задоволенням брали на посади сторожів, двірників, швейцарів і тому подібну роботу. Збільшення кількості відставних і відпускних солдатів на ринку праці підтверджує й офіційна статистика. Саме в період з 1829 по 1839 рік відбулися різкі коливання чисельності звільнених з армії нижніх чинів: відразу ж після закінчення російсько-турецької війни 1828–1829 рр., через великі втрати у полках, отримали відставку лише 3052 людини; а у 1839 р. – в руслі політики скорочення витрат на армію, було відпущено по домівках відразу 63503 військовослужбовців [18, с. 41].

Висновки. Вивчення архівних матеріалів і праць українських істориків, їх систематизація та аналіз змін у державній політиці з даного кола питань дозволяє зробити кілька висновків. По-перше, умови для виникнення воєнного стану на нових територіях формувалися під впливом мілітарно-політичних реалій на Правобережній Україні, визначальним чинником яких стали частині регулярних військ імперії; по-друге, зародження досліджуваного стану стало відправною точкою для поступового зміни загальної соціальної структури тогочасного суспільства, особливо в містах і містечках регіону; по-третє, до середини XIX ст. відставні і відпускні солдати завдяки своєму авторитету серед селян і міщан, оскільки вважалося, що «...вони за час служби багато побачили і багато знають», стали все більше впливати на суспільну свідомість представників бідних верств, до їх думки все більше стали прислухатися на загальних зборах та сільських сходах; вчетверте – згідно з офіційною статистикою того часу відсоток належних до військового стану був досить низьким, але демонстрував тенденцію зростання і зміцнення, що сталося впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.): монографія / Кам'янець-Подільський: вид. ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
2. Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі – ПСЗРІ-1), СПб., 1830. Т. XXIII. № 17149.
3. ПСЗРІ – 1. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17402.
4. Петров М. Населення Кам'янця-Подільського та його етнічна структура в другій половині XVI–XVIII ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, інформаційно-видавничий відділ. Т. 11. 2003.
5. Карпіна О. Місто Кременець у першій третині XIX століття. Волинські Афіни. 1805–1833: [зб. наук. праць / під ред. Маковського С. та ін.]. Тернопіль: Богдан, 2006.
6. ПСЗРІ – 1. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20175.
7. ПСЗРІ – 1. СПб., 1830. Т. XXXVII. № 28420.
8. Воспоминания Ивана Меньшаго. *Русская старина*. Том 9. Май. 1874.
9. ПСЗРІ – 2. СПб., 1832. Т. VII. № 5595.
10. Цубенко В. Л. Військові поселення кавалерії на території України: особливості та загальні тенденції існування: монографія / Одеса: Астропринт, 2008. 456 с. іл.
11. Большая энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания / [под ред. С. Н. Южакова и проф. П. Н. Милюкова]. Второй том. Арбуа де Жюбанвиль – Беллинггаузен. Безсрочный отпуск. С.-Петербург: Книгоиздательское Товарищество «Просвещение». 1900.
12. Сборник статистических сведений о России, издаваемый статистическим отделением Императорского русского географического общества. Книжка I / [под ред. М. П. Заблудского], Чл – Сотр. Имп. Руск. Геогр. Общ. Санктпетербург: В Типографии II Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1851.
13. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии Часть I. С.-Петербург. В типографии Министерства Внутренних Дел. 1852.
14. О вызове отставных и состоящих в безсрочном отпуске нижних воинских чинов для занятия мест в пограничной страже. Объявления и извещения. *Подольские губернские ведомости*. № 35. 27 августа 1838 г.
15. Объявления. Отдел второй (местный). Часть официальная. *Киевские губернские ведомости*. № 31. 1 августа 1853 года.
16. ПСЗРІ – 2. СПб., 1840. Т. XIV. Отд. 1. № 11993.
17. Державний архив Волинської області. Ф. 368, Оп. 1, Д. 63, Л. 2–2зв; 41–41зв.
18. Историческое обозрение военно-сухопутного управления 1825–1850 гг. Санктпетербург. Печатано в военной типографии. 1850.